

معماری و تزیینات مسجد- مدرسه سپهسالار قدیم

جواد نیستانی^{۱*}، زینب اکبری^۲، سیده ماندان کزازی^۳

(تاریخ دریافت ۹۰/۲/۱۳، تاریخ پذیرش ۹۰/۶/۱۵)

چکیده

از دیرباز در ایران، آموزش و پرورش جایگاه ویژه‌ای داشته و با گسترش اسلام نیز بر اهمیت آن افزوده شده است. در کنار جایگاه ممتاز آموزش در ایران، مراکز مرتبط با فعالیت‌های آموزشی نیز اهمیت یافتند. روند شکل‌گیری مدارس علوم دینی به صورت رسمی، با شکل‌گیری نظامیه‌ها در دوره سلجوقی آغاز شد و با فرازونشیب‌هایی تا دوره قاجار نیز ادامه یافت. در شهر تهران، پایتخت ایران در این دوره، بیشترین تعداد مسجد- مدرسه‌ها را مشاهده می‌کنیم. همین مسئله ضرورت بررسی و مطالعه این گونه بناها را از جنبه‌های گوناگون از جمله معماری و تزیینات وابسته به آن مطرح می‌کند. در این میان، یکی از مهم‌ترین و بزرگ‌ترین مسجد- مدرسه‌های دوره قاجار شهر تهران، مسجد- مدرسه سپهسالار قدیم است. این مسجد- مدرسه در مقایسه با دیگر مسجد- مدرسه‌های این دوره، کمترین دگرگونی را در دوره‌های پسین‌تر داشته است. از این رو، می‌توان این مسجد- مدرسه را یکی از نمونه‌های شاخص و به نسبت اصیل معماری مسجد- مدرسه‌های دوره قاجار در شهر تهران دانست. در این مقاله تلاش شده است ویژگی‌های معماری و تزیینات مسجد- مدرسه سپهسالار قدیم بررسی شود. بنابراین،

*jneyestani@modares.ac.ir

۱. استادیار گروه باستان‌شناسی دانشگاه تربیت مدرس

۲. دانش‌آموخته کارشناسی ارشد باستان‌شناسی دانشگاه تربیت مدرس

۳. دانش‌آموخته کارشناسی ارشد باستان‌شناسی دانشگاه تهران

تاریخچه، نقشه کلی بنا، عناصر فضایی - کارکردی و شیوه‌های تزینتی به‌کاررفته در این مسجد - مدرسه به تفکیک و با نگاهی توصیفی - تحلیلی مطالعه و ارزیابی شده است.

واژه‌های کلیدی: مسجد - مدرسه سپهسالار قدیم، قاجار، تهران، معماری، تزینات.

۱. مقدمه

در دوره قاجار، تمدن و فرهنگ ایران در برخی زمینه‌های اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی افول کرد و همچنین ضعف‌های فراوانی در سطح اداره کشور مشاهده شد؛ با این اوصاف مسجد - مدرسه‌های این دوران در میان سایر بناهای عام‌المنفعه، به‌عنوان فضاهای آموزشی و مذهبی جایگاه مهمی دارد. اوج توجه به ساخت مسجد - مدرسه را باید در عهد قاجار دانست؛ چرا که بیشترین شمار این نوع بنا در پایتخت این دوره دیده می‌شود. از سوی دیگر، از آنجایی که از دوره قاجار تا به امروز، شهر تهران همچنان پایتخت ایران بوده است، امکان نابودی بناهای تاریخی در این شهر افزایش بیشتری می‌یابد؛ زیرا پایتخت بودن هر شهری سبب رشد روزافزون وسعت و جمعیت آن خواهد شد و این رشد گسترده زمینه مساعدی را برای نابودی بافت‌ها و بناهای تاریخی و جایگزینی آن‌ها با بافت جدید شهری فراهم می‌آورد. بنابراین، با توجه به چنین تخریب سریع و گسترده‌ای، لزوم شناسایی و مطالعه بافت کهن و بناهای موجود در آن، به‌منظور بازسازی بافت کهن پایتخت در دوره‌های بعد ضروری به نظر می‌رسد.

بر مبنای مدارک و مستندات موجود، شهر تهران در دوره قاجار دارای ۴۱ مسجد - مدرسه بوده است (اکبری، ۱۳۸۸: ۱۲۶). از میان این ۴۱ بنا، ۱۸ مسجد - مدرسه همچنان برجای مانده است [۱]. از این میان، مسجد - مدرسه سپهسالار قدیم از آثار دوره ناصرالدین شاه قاجار (۱۲۶۴-۱۳۱۳ق)، دارای ویژگی‌های معماری منحصر به فردی است که این بنا را از دیگر مسجد - مدرسه‌های دوره قاجار شهر تهران متمایز می‌کند.

هدف این تحقیق، بررسی و تحلیل عناصر فضایی - کارکردی و تزینات معماری مسجد - مدرسه سپهسالار قدیم است تا از این راه بتوان در جهت شناساندن برخی از ویژگی‌های معماری مدارس علوم دینی دوره قاجار شهر تهران گامی هر چند کوچک برداشت. شکل نهایی و هویت کلی هر فضای معماری بیشتر با کارکردهای ویژه آن معین می‌شود. از محورهای

معماری و تزیینات مسجد- مدرسه ... جواد نیستانی و همکاران

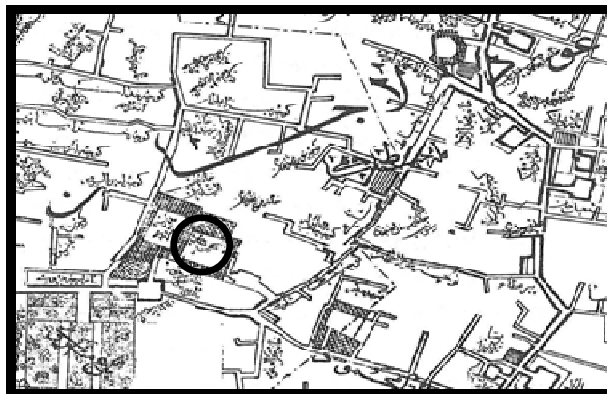
بحث در این مقاله بررسی تاریخیچه، ویژگی‌های معماری، تزیینات و کتیبه‌های موجود در مسجد- مدرسه سپهسالار قدیم است.

۲. روش تحقیق

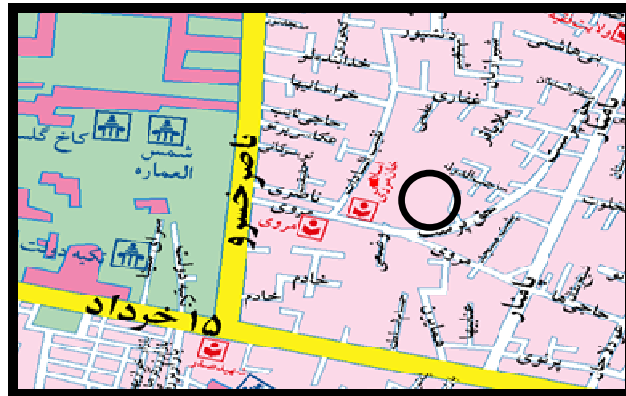
این پژوهش به شیوه توصیفی- تحلیلی و با تکیه بر پژوهش‌های میدانی و کتابخانه‌ای انجام شده است. به این ترتیب که از منابع و متون دست‌اول مرتبط با دوره قاجار و دیگر پژوهش‌های مستدل انجام‌شده در این حوزه استفاده شده است؛ همچنین برای بررسی و پژوهش دقیق و مستند، مسجد- مدرسه سپهسالار قدیم از نزدیک مطالعه و ارزیابی شده است.

۳. تاریخچه مسجد- مدرسه سپهسالار قدیم

مسجد- مدرسه سپهسالار قدیم در محله عودلاجان، خیابان ناصرخسرو، کوچه مروی، کوچه شهید حق‌پرست (نقشه شماره ۱ و ۲) واقع شده است و از بناهای دوره ناصرالدین شاه قاجار به‌شمار می‌آید [۲]. بر مبنای مدارک و مستندات موجود، این بنا در سال ۱۲۸۳ق توسط میرزا محمدخان سپهسالار [۳] و به کوشش میرزا نصرالله ساخته شد (مشکوتی، ۱۳۴۹: ۲۰۷؛ مصطفوی، ۱۳۶۱: ۹۶).

شکل ۱ موقعیت مسجد- مدرسه سپهسالار قدیم در نقشه ۱۲۷۵ق
(تهیه از نگارندگان)

شکل ۲ موقعیت مسجد- مدرسه سپهسالار قدیم در نقشه ۱۳۸۸ق
(تهیه از نگارندگان)

اعتمادالسلطنه، وزیر انطباعات دوره ناصرالدین شاه، در کتاب *صدورالتواریخ* درباره این بنا آورده است:

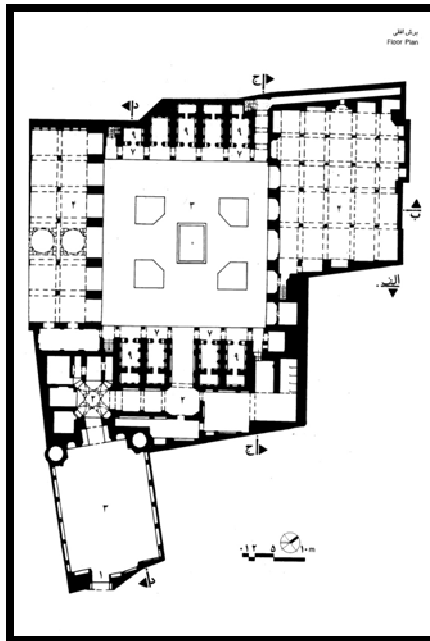
و از جلائل آثار میرزا محمدخان مدرسه او است که در دارالخلافه طهران ساخته در شرقی مدرسه فخرالدوله حاج محمد حسین خان مروی و این اثر به اسم مدرسه سپهسالار اشتهار دارد و قریه سیاه سنگ وقف است بر این مدرسه و سپهسالار مرحوم شرط کرده است که مدرس آنجا باید جامع بین المعقول و المنقول بوده باشد (۲۵۹).
پس از ساخت مسجد- مدرسه سپهسالار جدید، نام مدرسه میرزا محمدخان به «سپهسالار قدیم» و پس از انقلاب اسلامی نیز به «شهید بهشتی» تغییر یافت.

۴. عناصر فضایی- کارکردی مسجد- مدرسه سپهسالار قدیم

مسجد- مدرسه سپهسالار قدیم در یک طبقه ساخته شده و مشتمل است بر جلوخان وسیع، سردر با دو مناره کاشی کاری شده، هشتی گنبددار، دو شبستان ستوندار، صحن خوش طرح با رواق های ستونداری در ضلع های شرقی و غربی، تعدادی حجره در ضلع های شرقی، غربی و شمالی و حجره هایی که در دوره جدیدتر بر بالای آنها افزوده شده است.

معماری و تزیینات مسجد- مدرسه ... جواد نیستانی و همکاران

پس از گذشت سال‌ها، مسجد- مدرسه سپهسالار قدیم همچنان کارکرد خود را به‌عنوان مدرسه علوم دینی حفظ کرده است. این بنا به‌لحاظ معماری دارای مجموعه فضای ورودی، حیاط، ایوان، شبستان، رواق و حجره است (شکل ۳) که به‌ترتیب بررسی و تحلیل می‌شود.

شکل ۳ برش افقی مسجد- مدرسه سپهسالار قدیم
(حاجی قاسم، ۱۳۷۷: ۳/ ۱۱۲)

۴-۱. مجموعه فضای ورودی

هر فضای ورودی از یک یا چند جزء مشخص تشکیل شده و هر یک دارای خصوصیات کارکردی و کالبدی کم‌ویش معینی است. مسجد- مدرسه سپهسالار قدیم دارای دو ورودی اصلی و فرعی است. ورودی فرعی بنا در ضلع شمال غربی حیاط مدرسه و ورودی اصلی در ضلع جنوب شرقی بنا قرار گرفته است. شاید دلیل ایجاد دو ورودی در بناهایی از این دست، امکان بهره‌برداری از فضاهایی با کارکردهای متفاوت با سهولت دسترسی به بنا برای عده

زیادی از مراجعه‌کنندگان و نیز دسترسی آسان به بنا از معابر و نقاط مختلف باشد (سلطان‌زاده، ۱۳۷۲: ۱۵۸). مجموعه ورودی اصلی مسجد- مدرسه سپهسالار قدیم از اجزاء و عناصری چون جلوخان، پیش‌طاق، درگاه، هشتی، دالان، ایوان و مناره تشکیل شده و در نتیجه دارای تمام ویژگی‌های اصلی یک مجموعه فضای ورودی است. از نکات جالب توجه این بنا می‌توان به وجود دو ورودی در مجموعه فضای ورودی اشاره کرد که نمونه مشابه آن در هیچ‌یک از مدارس آن زمان دیده نمی‌شود؛ به این ترتیب که ورودی نخست هم‌سطح با معبر اطراف، جلوخان فضای ورودی این مجموعه را از بناها و خانه‌های پیرامون جدا می‌کند.

با گذر از ورودی اصلی به حیاط مستطیل‌شکلی با ابعاد $۱۴/۲۹ \times ۱۸/۳۵$ متر وارد می‌شویم. این حیاط در مجموعه فضای ورودی بنا، جلوخانی است که دور تا دور آن با طاق‌نماهایی در ابعاد گوناگون و قوس‌های جناغی احاطه شده است. کارکردی که برای جلوخان می‌توان در نظر گرفت، اهمیت بخشیدن به فضای ورودی و تمایز بهتر آن از فضای معبر اطراف است. وجود جلوخان در میان مسجد- مدرسه‌های شهر تهران، فقط در مسجد- مدرسه سپهسالار جدید و خان مروی دیده می‌شود. شاید علت وجود نداشتن جلوخان در دیگر نمونه‌های هم‌زمان، ساخت‌وسازهای پی‌درپی از دوره قاجار تا به امروز بوده که در نهایت زمینه‌ساز حذف جلوخان به‌عنوان یکی از اجزای اصلی مجموعه فضای ورودی در مسجد- مدرسه‌ها شده است. مصالح به‌کاررفته در کف حیاط آجر است که با عبور از آن می‌توان به ورودی اصلی مدرسه راه یافت.

اگرچه پیش‌طاق در مسجد- مدرسه‌های دوره قاجار شهر تهران به‌تدریج کوچک‌تر شده و از شکوه و عظمت آن به شکل چشمگیری کاسته شده است (اکبری، ۱۳۸۸: ۳۲۰)، پیش‌طاق مسجد- مدرسه سپهسالار قدیم با عرض $۴/۶۳$ ، عمق $۲/۴۲$ و ارتفاع $۶/۱۶$ متر از بزرگ‌ترین پیش‌طاق‌های موجود در میان مسجد- مدرسه‌های شهر تهران است (شکل ۴). از دیگر عناصر اصلی این بخش می‌توان به سکوه‌های به‌کاررفته در دو بدنه پیش‌طاق اشاره کرد که نمونه مشابه آن در دیگر مسجد- مدرسه‌های هم‌زمان در تهران نیز دیده می‌شود.

شکل ۴ نمایی از پیش‌طاق مسجد- مدرسه سپهسالار قدیم
(عکس از نگارندگان)

پس از عبور از درگاه، به هشتی می‌رسیم. در دو گوشه جنوبی و غربی هشتی، شش حجره وجود دارد که سبب می‌شود هشتی علاوه بر کارکرد اصلی خود به‌عنوان یکی از اجزای اصلی مجموعه فضای ورودی، نقش فضایی تقسیم‌کننده را نیز برعهده گیرد. از فضای هشتی برای تغییر جهت مسیر حرکت نیز استفاده شده است. در پوشش کف، دیواره‌ها و سقف هشتی آجر به‌کار رفته است. این آجرها در قسمت سقف با رنگ سفید و آبی پوشیده شده است. پس از هشتی، دالانی دیده می‌شود که دارای پوشش طاق و چشمه و تویزه‌هایی با قوس جناغی است. نور مورد نیاز این بخش با نورگیرهای تعبیه‌شده در سقف تأمین می‌شود. پس از این دالان، یک هشتی و پس از آن نیز دالانی دیگر به طول ۱۳/۴۸ متر به چشم می‌خورد. نمای روبه‌صحن دالان، دارای قوس کلیل، و مصالح

به کاررفته در آن آجر است که در قسمت سقف با رنگ سفید پوشیده شده است. کف حیاط ۱۵ سانتی متر پایین تر از کف دالان است که سبب می شود کف مجموعه بنا ۱/۲۰ متر پایین تر از سطح معبر اطراف باشد. وجود دو هشتی در مجموعه فضای ورودی مسجد- مدرسه سپهسالار قدیم از ویژگی های شاخص این بناست که در هیچ یک از دیگر مسجد- مدرسه های دوره قاجار شهر تهران دیده نمی شود. ورود به فضای درونی این بنا به تدریج و با آرامش صورت می گیرد. از این رو، مجموعه فضای ورودی این مسجد- مدرسه از پیچیدگی بسیاری برخوردار است که سبب می شود تا این بنا به شکلی کامل از محیط بیرون جدا شود. به این ترتیب، اصل درونگرایی به عنوان یکی از اصول اساسی در هنر و معماری ایرانی، به بهترین شکل ممکن در این بنا اجرا شده است. از سوی دیگر، چنین تمهیدی سبب می شود تا فضای داخلی مدرسه از صدا و شلوغی های فضای خارجی دور باشد و طلبه ها با آرامش بیشتری به تحصیل مشغول شوند.

یکی دیگر از اجزای موجود در فضای ورودی مسجد- مدرسه سپهسالار قدیم، مناره است. ساخت مناره در کنار فضاهای ورودی بر عظمت و شکوه آن ها می افزاید. ترکیب زوج مناره با پیش طاق ورودی را می توان از خصوصیات بارز در معماری ایران دانست. وجود مناره در این بخش از بنا را فقط در چهار مسجد- مدرسه دوره قاجار شهر تهران [۴] شاهد هستیم (همان، ۳۱۳). شاید بتوان این مسئله را نشانه ای بر غیرضروری بودن وجود مناره، با یکی از کارکردهای ابتدایی آن به عنوان مکانی برای فراخواندن مسلمانان برای برگزاری نماز جماعت، در فضای ورودی این دسته از بناها دانست. در مسجد- مدرسه سپهسالار قدیم، مناره ها در دو سوی ورودی اصلی واقع شده اند و نمونه های مشابه آن ها در دیگر مسجد- مدرسه های شهر تهران دیده نمی شود (شکل ۵). به طور کلی، مسیر دسترسی به فضاهای درونی در مسجد- مدرسه سپهسالار قدیم به شکل غیرمستقیم است. دلیل دسترسی غیرمستقیم افراد به فضاهای درونی، ورود آهسته و احترام آمیز افراد و همچنین تحت کنترل و نظارت قرار دادن مسیر و نحوه دسترسی آنان و جلوگیری از ورود سریع و ناگهانی است.

شکل ۵ نمایی از مناره‌های مسجد- مدرسه سپهسالار قدیم
(عکس از نگارندگان)

۲-۴. حیاط

از همان ابتدا، حیاط یکی از شاخصه‌های اصلی در معماری مسجد- مدرسه‌ها بوده و عناصر فضایی- کارکردی مدارس اغلب گرداگرد این حیاط مرکزی شکل می‌گرفته است. دست‌کم دو کارکرد اصلی و بنیادین را برای حیاط در مسجد- مدرسه‌ها می‌توان برشمرد: ۱. برآورده کردن احتیاجات نماز جماعت از قبیل تأمین آب برای وضو و دیگر نیازهای اجتماع وسیعی از مؤمنان؛ ۲. جداسازی ساختمان مسجد- مدرسه از صدا و دیگر فعالیت‌های زندگی عمومی با کانون قرار دادن فضای داخلی (گلمبک، ۱۳۷۴: ۱۱۷). شکل کلی پلان حیاط مرکزی مدارس شهر تهران در دوره قاجار، مستطیل است؛ اگرچه در این میان استثنائاتی از قبیل پلان هشت‌ضلعی و یا مستطیل ناقص هم دیده می‌شود (اکبری، ۱۳۸۸: ۳۱۱). پلان حیاط مرکزی مسجد- مدرسه سپهسالار قدیم، مربع مستطیل است و فضاهای اصلی بنا شامل ایوان‌ها، شبستان‌ها، رواق‌ها و حجره‌ها پیرامون این حیاط مرکزی قرار گرفته‌اند. بنابراین، یکی از

مهم‌ترین عملکردهای حیاط در طراحی مسجد- مدرسه سپهسالار قدیم، سازمان‌دهی فضاهای مختلف با توجه به عوامل مؤثر در آن بوده است. طول حیاط ۲۶/۱۰ و عرض آن ۲۵ متر و مصالح به کاررفته در کف آن آجرهایی با ابعاد $۳ \times ۲۰ \times ۲۰$ سانتی‌متر است. حوضی مستطیل‌شکل در میانه حیاط دیده می‌شود که با چهار باغچه به شکل مربع ناقص در گوشه‌های شمالی- جنوبی و شرقی- غربی احاطه شده است. این حوض طراوت و زیبایی ویژه‌ای به فضای داخلی مسجد- مدرسه بخشیده است.

۳-۴. ایوان‌ها

نوعی تنوع و دگرگونی جالب توجه در تعداد ایوان‌های اصلی مدارس شهر تهران در دوره قاجار مشاهده می‌شود؛ به این ترتیب که برخی از مدارس چهارایوانی، بعضی سه‌ایوانی، شماری از آن‌ها دویوانی، برخی یک‌ایوانی و حتی بعضی نیز فاقد ایوان در میانه ضلع‌های خود هستند (همان، ۳۱۱). مدرسه سپهسالار قدیم فاقد ایوان است؛ اما طاق‌های میانی ضلع‌های شمالی و جنوبی عریض‌تر از طاق‌های دیگر است که سبب می‌شود تا این مدرسه را در شمار مدارس دویوانی قرار دهیم.

ایوان شمالی با ارتفاع ۶/۸۴ متر، دارای قوس جناغی از نوع پنج و هفت تند است (شکل ۶). روی اسپر میانی این ایوان درگاهی با قوس بیضی خوابیده دیده می‌شود که از راه آن می‌توان به شبستان شمالی مدرسه راه یافت. چهار ایوانچه با ارتفاع حدود ۱۸ سانتی‌متر (از کف حیاط) در اطراف ایوان شمالی دیده می‌شود. این ایوانچه‌ها با عرض ۳/۴۸، ارتفاع ۳/۶۵ و عمق ۱/۸۸ متر دارای قوس کلیل، کف آجری و آزاره‌های کاشی‌کاری شده هستند.

ایوان جنوبی با ۴/۴۴ متر ارتفاع راه ورود به مسجد- مدرسه است. نکته جالب توجه درباره ایوان جنوبی، دو بخش بودن آن است. بخش نخست محل قرارگیری درگاه اصلی شبستان جنوبی، و بخش دوم نیز نورگیر شبستان است. طاق درگاه شبستان دارای قوس کلیل و طاق نورگیر آن نیز دارای قوس جناغی است.

معماری و تزیینات مسجد- مدرسه ... جواد نیستانی و همکاران

پیرامون ایوان جنوبی، چهار ایوانچه به چشم می‌خورد که همگی راه ورود به شبستان جنوبی‌اند. این ایوانچه‌ها نیز شکل کوچک‌شده ایوان جنوبی به‌شمار می‌روند و دارای قوس کلیل در قسمت ورودی و قوس جناغی در قسمت نورگیرها هستند.

شکل ۶ ایوان شمالی مسجد- مدرسه سپهسالار قدیم
(عکس از نگارندگان)

۴-۴. شبستان‌ها

یکی دیگر از نکات حائز اهمیت درباره مسجد- مدرسه‌های دوره قاجار شهر تهران، عمومیت ساخت مسجد یا شبستان به‌عنوان یکی از بخش‌های اصلی بناست. تمام نمونه‌ها فقط یک شبستان دارند (همان، ۳۱۲)؛ درحالی که در مسجد- مدرسه سپهسالار قدیم، دو شبستان دیده می‌شود: شبستان جنوبی یا زمستانی که به مسجد اختصاص دارد و شبستان شمالی یا تابستانی

که مدرس [۵] مدرسه به شمار می آید. این شبستان پنج ورودی دارد که سه ورودی داخل ایوانچه‌های اطراف ایوان شمالی و یک ورودی نیز در ضلع غربی آن قرار گرفته است. از راه ورودی ضلع غربی می‌توان به یک دالان و پس از آن به در فرعی مدرسه راه یافت. امروزه، این ورودی بسته شده و دالان پشتی آن نیز کارکرد انباری یافته است. طول شبستان شمالی ۲۴/۸۰، عرض آن ۱۸/۸۳ و ارتفاع آن ۵ متر است. این شبستان یکی از زیباترین شبستان‌های موجود در میان مسجد- مدرسه‌های شهر تهران است. سقف آن به صورت طاق و چشمه اجرا شده است و نور مورد نیاز فضا نیز با نورگیرهای لوزی شکل تعبیه شده در چشمه‌ها تأمین می‌شود. مصالح به کاررفته در شبستان، آجر است که در قسمت سقف و دیوارها یک‌سره با رنگ سفید و قهوه‌ای پوشیده شده است. در تویزه‌های شبستان نیز کلاف‌بندی چوبی به چشم می‌خورد که یکی از روش‌های فناورانه در مقابله با زلزله است (شکل ۷).

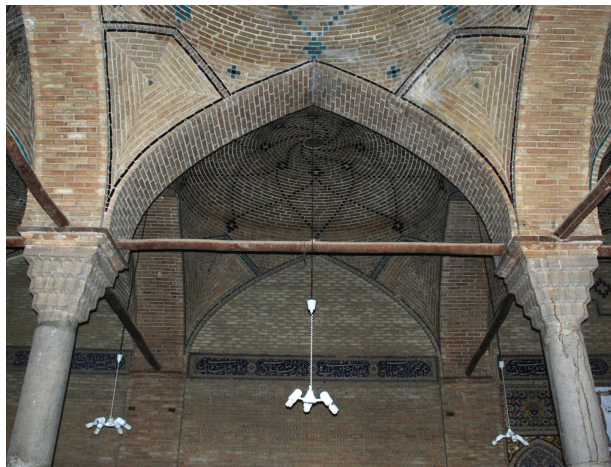
شکل ۷ شبستان شمالی مسجد- مدرسه سپهسالار قدیم
(عکس از نگارندگان)

وجود ستون در شبستان از دیگر ویژگی‌های عمومی تمام مسجد- مدرسه‌های دوره قاجار شهر تهران است (همان، ۳۱۲). در شبستان شمالی مسجد- مدرسه سپهسالار قدیم نیز ۱۶ ستون سنگی در چهار ردیف چهارتایی با قطر ۳۸ سانتی‌متر و ارتفاع حدود ۲ متر دیده می‌شود. ستون‌های بخش غربی دارای سرستون‌های مقرنسی و ستون‌های بخش شرقی دارای سرستون‌های ساده است و سطح برخی از آن‌ها با رنگ قهوه‌ای پوشیده شده است.

ارتفاع ازاره‌های شبستان شمالی ۸۳ سانتی‌متر و مصالح به‌کاررفته در آن‌ها آجر است. این ازاره‌ها فاقد برجستگی و هم‌سطح با دیوار شبستان است و تشخیص آن‌ها از راه تفاوت رنگ ایجادشده با مصالح آجر امکان‌پذیر است. محراب شبستان نیز با قوس جناغی و ازاره‌های کاشی‌کاری‌شده در ضلع جنوبی واقع شده است.

پس از عبور از ایوان جنوبی، شبستان یا مسجد مدرسه قرار دارد. شبستان جنوبی با ارتفاع حدود دو طبقه اهمیت ویژه‌ای در مجموعه بنا دارد. این مسجد با ارتفاع ۷/۵، طول ۳۰ و عرض ۱۱/۳۰ متر، دارای پوشش طاق و چشمه و گنبد در بخش مرکزی است. برای پوشش کف، دیواره‌ها و سقف این شبستان نیز از آجر استفاده شده است و نور مورد نیاز فضا از طریق نورگیرهای تعبیه‌شده در بالای ایوان جنوبی و ایوانچه‌ها تأمین می‌شود.

در شبستان جنوبی، یک ردیف پنج‌تایی از ستون‌های سنگی با قطر ۳۸ سانتی‌متر و ارتفاع حدود ۴ متر دیده می‌شود. این ستون‌ها دارای سرستون‌های مقرنسی بوده و در جهت شرقی-غربی قرار گرفته‌اند (شکل ۸). در ضلع جنوبی این شبستان محرابی با قوس جناغی به عمق ۱/۴۰، عرض ۲/۱۸ و ارتفاع ۴/۲۰ متر تعبیه شده است. گرداگرد شبستان را نیز ازاره‌های کاشی‌کاری‌شده با ارتفاع حدود ۱/۲۵ متر فراگرفته است.

شکل ۸ نمایی از ستون‌ها و سرستون‌های شبستان جنوبی
(عکس از نگارندگان)

۴-۵. رواق ضلع شرقی و غربی

در امتداد جبهه شرقی، رواقی با ارتفاع ۱۵ سانتی متر (از کف حیاط) به چشم می خورد. عمق این رواق تا ورودی حجره‌ها حدود ۲ متر و ارتفاع آن ۳/۶۲ متر است. از دیگر عناصر موجود در رواق می توان به شش ستون سنگی با سرستون‌های مقرنسی اشاره کرد. قوس رواق از نوع کلیل بوده و برای پوشش کف و سقف آن از آجرهای مربع شکل استفاده شده است. ساخت رواق در مقابل حجره‌ها را می توان نوعی نوآوری دانست؛ چرا که تا پیش از این در مقابل حجره‌ها ایوانچه‌هایی تعبیه می شد که جداکننده فضای مقابل هر حجره از دیگر حجره‌ها بود. دلیل آن را شاید بتوان در سهولت ارتباط میان حجره‌ها دانست. وجود رواق در مدارس دوره قاجار شهر تهران را برای نخستین بار در مسجد- مدرسه سپهسالار قدیم شاهد هستیم.

رواق جبهه غربی نیز کاملاً شبیه به رواق جبهه شرقی است. تقارن در این بخش از بنا از اصول اساسی در ساخت و ساز است. در معماری گذشته، بر ارتباط عقلایی تقارن با قوانین زیبایی شناختی در چارچوب طاق‌ها، گنبد‌ها و دهانه‌های ساده تأکید شده است. کارکرد این اصل در این مجموعه بیشتر در طراحی نماها، حجره‌ها و شبستان‌ها دیده می شود. از دیگر نکات جالب توجه در باب این رواق‌ها، کارکرد دوگانه رواق ضلع شرقی است؛ به این معنا که یکی از دهانه‌ها در یکی از ضلع‌های خود، گذشته از آنکه بخشی از رواق است، به عنوان جزئی از فضای ورودی نیز کارکرد می یابد.

۴-۶. حجره‌ها

«حجره یکی از شاخص‌ترین عناصر فضایی یک مدرسه است که مهم‌ترین نقش را در تکوین شکل نهایی فضای کالبدی آن بر عهده دارد.» (سلطان‌زاده، ۱۳۸۶: ۱۳۷). مسجد- مدرسه‌های شهر تهران در دوره قاجار نیز چون دیگر بناهای مشابه، دارای حجره‌های بسیاری گرداگرد حیاط مرکزی خود است (اکبری، ۱۳۸۸: ۳۱۲). مسجد- مدرسه سپهسالار قدیم دارای ۱۷ حجره در طبقه همکف، و دو حجره با ابعاد متفاوت در ضلع شمالی است. یکی از این دو حجره، فاقد ایوانچه بوده و داخل دالان منتهی به وضوخانه قرار گرفته است. این حجره‌ها دارای قوس درگاه ورودی از نوع کلیل و درب‌های چوبی هستند. حجره موجود در دالان

دارای نورگیر و حجره دارای ایوانچه فاقد نورگیر است. برای هر دو حجره نیز در قسمت انتهایی، پستو در نظر گرفته نشده است.

در ضلع شرقی، چهار حجره با ابعاد مشابه (طول ۳/۷۰ و عرض ۳ متر) دیده می‌شود. تمام حجره‌ها دارای قوس ورودی از نوع کلیل و پستوهایی در بخش انتهایی خود است. نور مورد نیاز حجره‌ها نیز با نورگیرهای تعبیه شده در بخش فوقانی و دو سوی ورودی تأمین می‌شود. در ضلع غربی بنا نیز پنج حجره با ارتفاع ۵ سانتی‌متر از کف رواق به چشم می‌خورد. این حجره‌ها با حجره‌های ضلع شرقی بنا شباهت بسیاری دارند؛ به گونه‌ای که ابعاد کلی حجره‌ها، نوع قوس و ابعاد ورودی و محل قرار گیری نورگیرها کاملاً به هم شبیه است [۶]. پستوها در انتهای حجره‌های ضلع غربی ابعاد متفاوتی دارد. دو حجره از پنج حجره نیز فاقد پستو در بخش انتهایی خود است.

از نکات منحصربه‌فرد درباره مسجد- مدرسه سپهسالار قدیم، شش حجره با ابعاد متفاوت پیرامون هشتی ورودی مدرسه است که شاید دلیل آن، استفاده بیشتر از فضا باشد. در چوبی ورودی حجره‌ها به داخل هشتی باز شده و ارتفاع کف ورودی از کف هشتی حدود نیم متر است. ورودی دو حجره از مجموع شش حجره، دارای قوس جناغی و ورودی چهار حجره دیگر نیز دارای قوس کلیل است. در انتهای حجره‌های این ضلع بنا نیز پستو تعبیه نشده است.

۵. اجزا و بخش‌های فرعی بنا

وضوخانه و آبریزگاه از دیگر بخش‌های موجود در تمام مسجد- مدرسه‌های دوره قاجار شهر تهران است. این بخش از بنا اغلب در فضای داخلی مدرسه و در کنار ورودی اصلی یا فرعی بنا، شبستان و یا حیاط فرعی مدرسه ساخته می‌شده است تا نمازگزاران بدون نیاز به گذر از محل سکونت طلبه‌ها، به آسانی وضو بگیرند و خود را برای برگزاری نماز آماده کنند (سلطان‌زاده، ۱۳۶۴: ۴۴۲). اما در مسجد- مدرسه سپهسالار قدیم، وضوخانه و آبریزگاه در ضلع شمال شرقی بنا واقع شده است که سبب می‌شود تا این بخش از بنا به حجره‌های ضلع شمالی و شرقی نزدیک‌تر باشد تا ورودی‌ها و شبستان. شاید بتوان علت این امر را در این نکته جست‌وجو کرد که مسجد- مدرسه سپهسالار قدیم از مدارسی در شهر تهران است که فقط برای استفاده طلبه‌ها و مدرّسان بنا شده و کارکرد عمومی چندانی نداشته است. وضوخانه و آبریزگاه طی مرمت‌های صورت گرفته در سال‌های اخیر به شکل کامل بازسازی، و فضای

بیشتری به آن‌ها اختصاص داده شده است. از دیگر بخش‌های فرعی مسجد- مدرسه سپهسالار قدیم، مطبخ با طول ۱۳ متر است که در ضلع شرقی بنا قرار گرفته است. درب مطبخ به داخل هشتی فرعی مدرسه باز می‌شود. آخرین بخش فرعی بنا، کتابخانه واقع در ضلع جنوبی حیاط است که در کنار مسجد مدرسه واقع شده است. این بخش از بنا دارای سه ورودی است که یکی از آن‌ها به داخل حیاط و دو ورودی دیگر به مسجد مدرسه منتهی می‌شود.

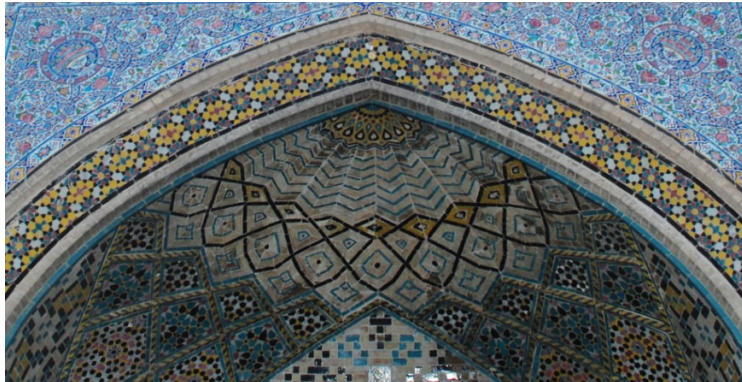
۶. بررسی و تحلیل تزیینات مسجد- مدرسه سپهسالار قدیم

مسجد- مدرسه سپهسالار قدیم دارای تزیینات معماری شاخص و قابل توجهی است که در ادامه به بررسی آن‌ها می‌پردازیم. به‌طور کلی، تزیینات مسجد- مدرسه سپهسالار قدیم شامل کاشی‌کاری معقلی و هفت‌رنگ، کاربندی، ازاره‌سازی و کتیبه‌نویسی است.

ایوان ورودی حیاط فرعی مدرسه در قسمت لچکی، دارای کاشی‌های هفت‌رنگ با اسلیمی‌های لاجوردی‌رنگی بر زمینه آبی فیروزه‌ای است. طاق‌نماهای حیاط فرعی مدرسه نیز در قسمت لچکی‌ها دارای کاشی‌کاری معقلی با نقوش هندسی شطرنجی به رنگ‌های آبی فیروزه‌ای، سیاه و زرد است. ویژگی تزیینات این لچکی‌ها را می‌توان در زمینه آجری آن‌ها دانست.

پیش‌طاق مدرسه دارای تزییناتی به شکل کاشی‌کاری معقلی، هفت‌رنگ و کاربندی است. در قسمت لچکی پیش‌طاق، کاشی‌های هفت‌رنگ با نقوش گیاهی بر روی زمینه سفیدرنگ دیده می‌شود. در وسط این لچکی‌ها قاب‌هایی سفیدرنگ به شکل دایره طراحی شده و داخل هر یک از آن‌ها، گلدانی وجود دارد که درون آن‌ها گل‌های صورتی‌رنگ نقاشی شده است. از اطراف این قاب دایره‌ای شکل، اسلیمی‌های پهنی به رنگ لاجوردی خارج شده است. در اطراف و داخل این اسلیمی‌ها نیز گل‌های صورتی‌رنگی وجود دارد. همچنین دورتا دور ایوان ورودی تزیینات کاشی‌کاری معقلی وجود دارد که از نظر قرینه‌سازی و تقسیم رنگ و تقابل رنگ آبی و زرد، دارای استحکام قابل توجهی است.

هنرمند در تزیین زیر گنبد ایوان ورودی، برای رسیدن به فضاهاى جدید و ایجاد ترکیبات متنوع، دست به تجمع و تفرق هوشمندانه چندضلعی‌ها زده که برحسب اتفاق به ترکیبات جالبی نیز دست یافته است. این ترکیبات ضمن ایجاد تنوع و تازگی، وحدت شکل را نیز حفظ کرده است. زمینه تزیینات زیر نیم‌گنبد ایوان ورودی، ترکیبی از آجر و کاشی معرق است. نمونه این تزیین در مسجد- مدرسه حاج قنبر علیخان تهران [۷] نیز دیده می‌شود (شکل ۹ و ۱۰).

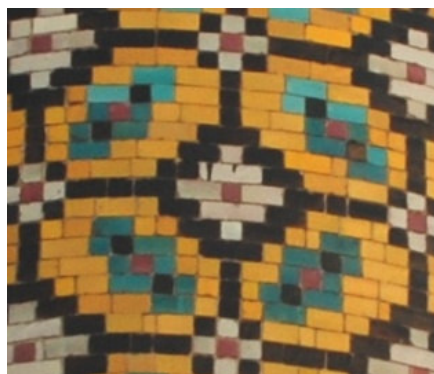
شکل ۹ تزیینات ایوان جنوبی مسجد- مدرسه حاج قنبر علیخان
(عکس از نگارندگان)

شکل ۱۰ تزیینات زیر نیم‌گنبد ایوان ورودی مسجد- مدرسه سپهسالار قدیم
(عکس از نگارندگان)

لچکی‌های قوس درگاه ورودی با استفاده از کاشی‌های معرّق به شکل نقوش هندسی گره‌دار تزیین شده است. رنگ این کاشی‌ها زرد، سفید، آبی، سیاه و قرمز است. طاق‌نمای بالای این ورودی نیز دارای نقوش هندسی شطرنجی به رنگ سیاه و آبی فیروزه‌ای است. نقوش طاق‌نماهای دو طرف ایوان ورودی اصلی در قسمت لچکی‌ها بر زمینه آبی فیروزه‌ای، کاشی‌های معرّق به شکل نقوش هندسی گره‌دار و در طاق‌نماها به شکل نقوش

هندسی موسوم به موج آسیابی (شکل ۱۱) به رنگ‌های آبی فیروز ای، سیاه، زرد، سفید و صورتی است.

شکل ۱۱ نقوش هندسی موسوم به موج آسیابی
(عکس از نگارندگان)

تزیینات به کاررفته بر روی بدنه مناره‌ها با استفاده از کاشی معرق به رنگ‌های زرد، سفید، سیاه، آبی و قرمز اجرا شده است. این کاشی‌ها نقشی هندسی از نوع موج آسیابی را ترتیب داده است. از ویژگی‌های این مناره‌ها می‌توان به کتیبه‌های آن در قسمت فوقانی اشاره کرد که با استفاده از خط بنایی عبارت «لا اله الا الله» را به رنگ سیاه بر زمینه سفید نقش کرده‌اند.

سطح سردر و سایر سطوح فضای ورودی یکی از مهم‌ترین مکان‌هایی بود که معمولاً یکی از کتیبه‌های اصلی بنا را- که شامل اطلاعاتی درباره تاریخ ساخت بنا و سازنده آن است- در نقطه‌ای از آن نصب می‌کردند (سلطان‌زاده، ۱۳۷۲: ۱۷۸). بر بالای ورودی اصلی مسجد- مدرسه سپهسالار قدیم نیز کتیبه‌ای با مضمون تاریخی به خط نستعلیق سفید بر زمینه لاجوردی دیده می‌شود. متن کتیبه چنین است:

در عهد پادشاه جم‌جاه ناصرالدین شاه قاجار بر حسب امر مروّج دین محمد فرمانده صاحب... [ریختگی] حضرت اسداللهی و منظور نظر ظل‌اللهی اجل اکرم افخم

معماری و تزیینات مسجد- مدرسه ... _____ جواد نیستانی و همکاران

سپهسالار اعظم دولت علیّه ایران به اهتمام عالیجاه- طاب نراه- امیر محمدخان صورت پذیرفت.

این کتیبه سفیدرنگ با رنگ زمینه لاجوردی، باعث تأکید هرچه بیشتر نگاه بیننده به سمت ایوان ورودی مدرسه می‌شود (شکل ۱۲).

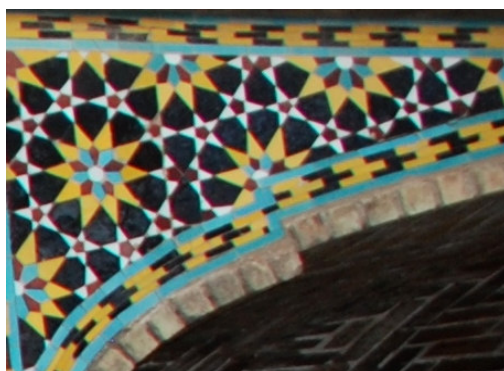

شکل ۱۲ کتیبه ایوان ورودی مسجد- مدرسه سپهسالار قدیم
(عکس از نگارندگان)

از دیگر تزیینات مسجد- مدرسه سپهسالار قدیم می‌توان به تزیینات موجود در لچکی ایوان‌ها اشاره کرد. تزیینات لچکی‌های ایوان شمالی به صورت کاشی‌های هفت‌رنگ با نقوش گیاهی به رنگ زمینه لاجوردی است. طرح کلی کار با اسلیمی‌های زردرنگ بسیار محکم و درهم‌شده سازمان یافته است. ختایی‌ها و یا گل و بته‌های ظریف این اسلیمی‌های دوار را به نرمی و لطافت به زمینه لاجوردی کاشی می‌پیوندد. به تعبیر دیگر، اگر این گل و بته‌های ظریف نبودند، اسلیمی‌های بزرگ نمی‌توانستند از نظر بصری با زمینه لاجوردی به اصطلاح خالی ارتباط برقرار کنند. نکته دیگر اینکه در وسط این لچکی‌ها قاب‌هایی سفیدرنگ به شکل دایره طراحی شده است. داخل هر یک از این قاب‌ها، گلدانی لاجوردی‌رنگ هست و درون آن‌ها گل‌های صورتی‌رنگی به چشم می‌خورد. این گلدان، طبیعی و با نگاهی کاملاً طبیعت‌گرایانه اجرا شده است.

قسمت فوقانی بدنه ایوان شمالی، تزییناتی به شکل کاربندی دارد. داخل این کاربندی‌ها را با استفاده از کاشی معرق سیاه و آبی فیروزه‌ای برجسته‌تر کرده‌اند. این کاشی‌ها نقشی شبیه به شعاع‌های نوری را تشکیل داده است. در زیر این کاربندی‌ها با استفاده از کاشی معرق و نقوش هندسی شطرنجی در قسمت وسط، به خط معقلی نام «الله» به رنگ زرد و سیاه داخل قابی به رنگ آبی فیروزه‌ای اجرا شده است. در اطراف آن هم نام دو «علی» به

رنگ سیاه داخل قاب‌هایی مشابه به چشم می‌خورد. در اینجا به نظر می‌رسد کلمه «علی و الله» به دلیل ضرورت تصویری به صورت معکوس نوشته شده است. همچنین این خطوط با شکل‌های ساده و زاویه‌دار، بدون آنکه زاویه‌ها و انتهای کلمات با بهره‌گیری از عناصر طبیعی همچون گل و بته‌ها سادگی خود را از دست بدهند، هماهنگ با چیدمان آجرهای بنا به کار گرفته شده‌اند. ازاره‌های این ایوان نیز با استفاده از کاشی معرق، نقوش هندسی شطرنجی به رنگ‌های آبی فیروزه‌ای، سیاه، زرد، قرمز و سفید را شکل داده است. در قسمت لچکی ایوانچه‌های ضلع شمالی، با استفاده از کاشی معرق، نقوش هندسی گره‌داری شبیه به شمسه ایجاد شده است (شکل ۱۳). رنگ‌های به کاررفته در این لچکی‌ها، سیاه، زرد، آبی فیروزه‌ای، سفید و قرمز است. ازاره‌های این ایوانچه‌ها نیز دارای تزییناتی همسان با تزیینات ازاره‌های ایوان شمالی است.

شکل ۱۳ نقوش هندسی لچکی ایوانچه‌های ضلع شمالی
(عکس از نگارندگان)

کاشی‌کاری موجود بر لچکی‌های قوس کلیل ایوان جنوبی دارای نقوش هندسی گره‌دار به صورت پنج‌ضلعی‌های کوچکی از کاشی معرق به رنگ‌های آبی فیروزه‌ای، سیاه، زرد و قرمز است که نقش واحدی را ترتیب داده‌اند. در قسمت قوس جناغی این ایوان، تزییناتی به شکل کاشی‌کاری هفت‌رنگ شبیه به نقوش لچکی‌های ایوان شمالی دیده می‌شود. لچکی سایر ورودی‌های مسجد مدرسه نیز دارای تزییناتی شبیه به ایوان جنوبی است.

رواق‌های ضلع شرقی و غربی مدرسه دارای تزییناتی به شکل کاشی‌کاری هفت‌رنگ است. در قسمت میانی پشت بغل‌های رواق‌ها قابی با زمینه سفیدرنگ به شکل برگ وجود دارد. داخل این قاب نقش گل زنبق طراحی شده است. رنگ زمینه لچکی‌ها، آبی فیروزه‌ای است و روی آن اسلیمی‌هایی به رنگ زرد دیده می‌شود. به نظر می‌رسد بهره‌گیری از زوج‌های مختلف رنگ‌ها و شکل‌ها برای ایجاد تعادل، از بدیهی‌ترین روش‌هایی بوده که هنرمند در این بخش به‌کار برده است. هنرمند از این روش قرینه‌سازی برای ایجاد تعادل، بسیار بهره برده است. تزیینات موجود در لچکی‌های قوس درگاه حجره‌ها و نورگیرها با استفاده از کاشی معرق و نقوش هندسی گره‌دار به شکل شمسه و به رنگ‌های سیاه، سفید، صورتی و آبی فیروزه‌ای اجرا شده است.

در دو طرف نورگیر موجود بر بالای ورودی حجره‌های ضلع شرقی و غربی مدرسه قاب‌هایی مربع‌شکل وجود دارد که تزییناتی از نوع کاشی‌کاری هفت‌رنگ در آن‌ها اجرا شده است. مشابه این نقش با اندک تغییراتی در داخل شبستان جنوبی نیز اجرا شده است. داخل این قاب‌های مربع‌شکل، قابی زردرنگ شبیه به محراب وجود دارد که در بخش میانی آن، گلدان زیبایی به رنگ لاجوردی نقاشی شده است. در این گلدان دو ردیف گل سرخ صورتی‌رنگ و در اطراف آن نیز نقش گل و برگ‌های کوچکی دیده می‌شود (شکل ۱۴).

شکل ۱۴ تزیینات اطراف نورگیر حجره‌ها
(عکس از نگارندگان)

اطراف ورودی حجره‌ها نیز با استفاده از کاشی‌های معرق و آجر، به شکل نقوش هندسی معقلی ازاره‌سازی شده است.

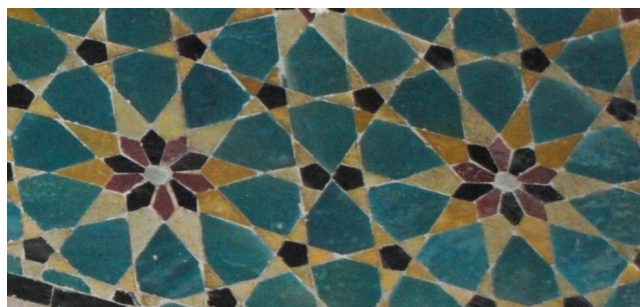
شبستان شمالی فاقد تزیینات است. تنها تزیینات موجود در این قسمت، داخل محراب و ازاره‌های کناری آن و به شکل کاشی‌کاری معقلی است. تزیینات کاربندی در قسمت سقف محراب با استفاده از کاشی‌های معرق سیاه و آبی فیروزه‌ای اجرا شده است. در اطراف برخی از کاربندی‌های داخل محراب، کاشی‌های هفت‌رنگی به صورت قاب‌بندی دیده می‌شود که نقش آن تکرار طرح گل است. در قسمت ازاره داخل محراب نیز نقوش هندسی شطرنجی به شکل صلیب‌هایی به هم پیوسته به رنگ‌های سفید، آبی فیروزه‌ای، زرد و سیاه با استفاده از آجر و کاشی کار شده است. ازاره‌های دیوار کناری محراب دارای نقوش هندسی گره‌دار از نوع موج آسپایی با استفاده از کاشی‌های معرق است.

تزیینات موجود در شبستان جنوبی مدرسه در قسمت سقف به شکل کاشی‌کاری معقلی با نام «الله» و «علی» و به رنگ‌های آبی فیروزه‌ای و سیاه است. در اینجا نیز به دلیل ضرورت تصویری، کلمات به صورت معکوس نوشته شده است (شکل ۱۵)؛ در نتیجه کلمات که تا پیش از این کارکرد مفهومی داشتند، کارکرد تصویری هم پیدا کردند.

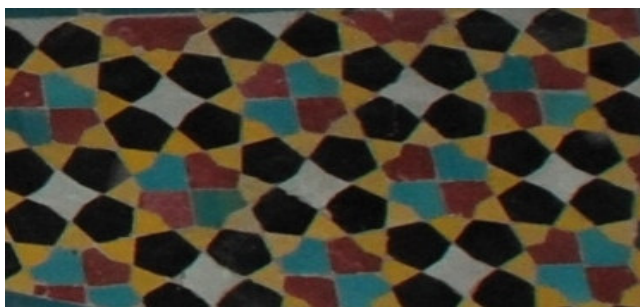

شکل ۱۵ کتیبه‌های معقلی الله و علی
(عکس از نگارندگان)

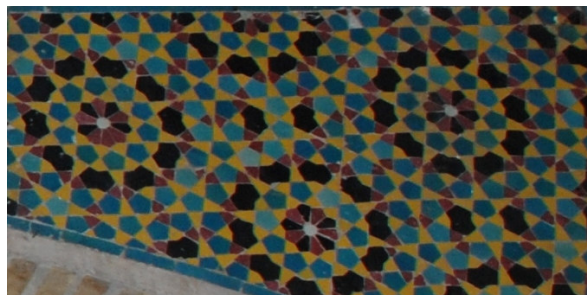
داخل مسجد ایوانچه‌هایی وجود دارد که در قسمت لچکی آن‌ها تزییناتی به شکل معرّق‌کاری دیده می‌شود. نقش لچکی اولین ایوانچه شمال شرقی مسجد از نوع برگ چنار است (شکل ۱۶). نقش لچکی ایوانچه بعدی از نوع گیوه و به رنگ‌های زرد، سفید، سیاه، قرمز و آبی فیروزه‌ای است (شکل ۱۷). در زیر قوس ایوانچه کناری کاربندی‌های ظریفی با استفاده از کاشی معرّق‌کار شده است. این کاربندی‌ها دارای نقوش هندسی گره‌دار و معقلی به رنگ‌های آبی، قهوه‌ای، سیاه، قرمز و زرد است. نقش لچکی این ایوانچه نیز دارای طرحی از نوع ماکو است (شکل ۱۸). سایر ایوانچه‌ها نیز در قسمت لچکی خود تزییناتی به شکل نقوش هندسی گره‌دار به رنگ‌های زرد، سیاه، قرمز، آبی فیروزه‌ای و سفید دارند. به نظر می‌رسد با وجود دقت بسیاری که هنرمند کاشی‌کار در طراحی و اجرای نقوش هندسی به‌کار برده، به رنگ بیش از شکل اهمیت داده است.

شکل ۱۶ نقوش هندسی از نوع برگ چنار
(عکس از نگارندگان)

شکل ۱۷ نقوش هندسی از نوع گیوه
(عکس از نگارندگان)

شکل ۱۸ نقوش هندسی از نوع ماکو
(عکس از نگارندگان)

تزیینات به کار رفته در قسمت ازاره‌های مسجد با استفاده از کاشی‌های هفت‌رنگ اجرا شده است. نقش این ازاره‌ها گلدان‌هایی لاجوردی‌رنگ درون قاب‌هایی به شکل نیم‌ترنج است. رنگ زمینه این نیم‌ترنج‌ها در یک ردیف، سفید و در ردیفی دیگر، لاجوردی است. نقش گلدان فقط داخل نیم‌ترنج‌های سفید اجرا شده و در ترنج‌های لاجوردی، نقوش مبهمی از گل و برگ به چشم می‌خورد. رنگ‌های به کار رفته در قسمت ازاره‌ها لاجوردی، سفید، زرد، آبی فیروزه‌ای، قرمز، صورتی، سبز و قهوه‌ای است (شکل ۱۹). نکته مهم اینکه در این نقوش، قاب‌هایی هست که درون آن‌ها، گلدان‌های گل طبیعی - که یکی از شاخصه‌های مهم تزیینات این بناست - با نگاهی طبیعت‌گرایانه اجرا شده است.

شکل ۱۹ کاشی‌کاری هفت‌رنگ ازاره‌های شبستان جنوبی مسجد - مدرسه سپهسالار قدیم
(عکس از نگارندگان)

محراب مسجد دارای کاشی کاری معقلی به رنگ‌های زرد، سفید، قرمز، آبی فیروزه‌ای و سیاه است. بر روی بدنه داخلی خود و در قسمت سقف نیز دارای تزیینات کاربردی است. در دو طرف محراب طاق‌نماهایی وجود دارد که در قسمت لچکی آن‌ها کاشی‌های معرق به رنگ زرد، آبی فیروزه‌ای، سیاه، سفید و قرمز دیده می‌شود. نقش بدنه این طاق‌نماها، گلدان‌هایی لاجوردی‌رنگ درون ترنج‌هایی به رنگ سفید است. بین این ترنج‌ها قاب‌های دایره‌شکلی وجود دارد که داخل آن‌ها گل نقاشی شده است. رنگ‌های به کاررفته در این بخش صورتی، قرمز، سفید، لاجوردی، زرد و آبی فیروزه‌ای است. در قسمت بالای این طاق‌نماها، قاب‌های مربع‌شکلی هست که با استفاده از کاشی‌های خشتی تزیین شده است. نقش میانی این قاب‌ها، قابی مدور است. داخل این قاب مدور گلدانی لاجوردی‌رنگ وجود دارد که در آن گل‌های صورتی و لاجوردی به چشم می‌خورد. اطراف این قاب مدور نیز با نقوشی هندسی تزیین شده است.

گردآگرد مسجد- مدرسه سپهسالار قدیم کتیبه‌ای با محتوای ادبی- تاریخی دیده می‌شود. این کتیبه به خط نستعلیق سفید بر زمینه کاشی لاجوردی نوشته شده و هر مصرع آن داخل قابی قرار گرفته است. کتیبه به دستور میرزا محمدخان سپهسالار و در مدح او و ناصرالدین شاه به قلم عبدالحسین زرین‌قلم نوشته شده است. متن کتیبه چنین است:

نخست از فرّ یزدانی دوم از بخت سلطانی / سپهسالار کرد از نو بنا این کعبه ثانی / به عهد خسرو آگه جهانبان ناصرالدین شه / که چون جد و پدر بر حضرتش ختم است سلطانی / شهنشاهی که در ملک جهان با حشمت و دولت / به فرّ ایزدی افراشت رایات جهان‌بانی / هر آن دولت که مقبولش، برآرد سر به آزادی / هر آن کشور که مردودش، گذارد رو به ویرانی / به برهان جمال او کند هر ذره خورشیدی / به خورشید جلال او کند هر ذره برهانی / سپهسالار والافر محمداسم، نام‌آور / کزو این بنده را درخور بود تشریف احسانی / ظفرمندی که ارزد او به کار لشکر و کشور / مقام آصفی دارد به درگاه سلیمانی / به دست مکرمت رادی، بود میزان آزادی / به چشم مردمی شخصی بود مصداق انسانی / بود شیر قوی‌دل و اندر او آثار فیروزی / بود میر مجاهد اندر او تأیید یزدانی / عطاگستر بود همواره از طبع سخاپرور / سخن‌پرور بود پیوسته از فرّ سخن‌دانی / به هر کشور که شیر پردلی بینی همی گویی / زهی میر مجاهد آن سپهسالار ایرانی / همایون مسجدی افراشت در طهران که از رفعت / یکی قندیل عالی سقف آن، خورشید نورانی / مبارک مسجدی از فرّ شاهنشه که

ایوانش / چو قلب شه منور گشت از آیات قرآنی / بنای محکمی محراب اعلائی تعالی الله /
که چون رکن وجود شه مثل در سخت ارکانی / در او ایمن همه دلها ز تخییلات
وسواسی / در او فارغ همه جانها ز تسویات نفسانی / ز ماه طلعت روشن روانان بلند اختر /
ورا از روز روشن تر بود کاخ شبستانی / پی تقدیس و تهلیل اندر آن پاکان قدوسی / همی
تسییح خوان آیند بر درگاه سبحانی / کسی را پای از رفعت به فرق فرقدان ساید / که در وی
از سر طاعت نهد بر خاک پیشانی / در اینجا موسی عمران شوی ز اسرار الاهو / در اینجا
عیسی مریم شوی ز انفاس روحانی / غرض این کعبه مقصود و این عالی بنا مسجد / به
سعی وی چو آمد با صفا از لطف ربانی / به فرآیزد اول شاعر ملک عجم گفتا / که از سعی
محمد شد بنا این کعبه ثانی / کتبه الفقیر المذنب عبدالحسین زرین قلم (شکل ۱۶).

شکل ۲۰ کتیبه شبستان جنوبی مسجد- مدرسه سپهسالار قدیم
(عکس از نگارندگان)

۷. نتیجه گیری

در این مقاله مسجد- مدرسه سپهسالار قدیم- یکی از مهم ترین، بزرگ ترین و زیباترین مسجد- مدرسه های شهر تهران- به لحاظ معماری و تزیینات وابسته به آن بررسی و تحلیل شده است. در نگاهی کلی، این بنا نیز همچون دیگر مسجد- مدرسه های دوره قاجار شهر تهران از الگوی معماری مشخصی پیروی می کند که عبارت است از: مجموعه فضای ورودی، حیاط، ایوان، شبستان، حجره، وضوخانه و آبریزگاه. اما مسجد- مدرسه سپهسالار قدیم به لحاظ معماری دارای ویژگی های منحصر به فردی است که آن را از دیگر مسجد- مدرسه های دوره قاجار شهر تهران متمایز می کند. برخی از این ویژگی ها عبارت اند از:
۱. جلوخانی با فضای ورودی مجزا که در دیگر مسجد- مدرسه های دوره قاجار شهر تهران دیده نمی شود.

معماری و تزیینات مسجد- مدرسه ... جواد نیستانی و همکاران

۲. وجود دو شبستان در ضلع شمالی و جنوبی مجموعه با کارکردهای متفاوت که تنها نمونه موجود دوشبستانه در میان مسجد- مدرسه‌های شهر تهران است.

۳. رواقی با دو کارکرد در مقابل حجره‌ها که نوعی نوآوری در میان مسجد- مدرسه‌های دوره قاجار شهر تهران به‌شمار می‌رود.

۴. وجود شش حجره در اطراف هشتی که شاید بتوان دلیل آن را در بهره‌گیری بیشتر از فضاها در این مجموعه دانست.

تزیینات وابسته به معماری در مسجد- مدرسه سپهسالار قدیم نیز از دیگر محورهای بحث این مقاله است. تزیینات معماری به‌کاررفته در این بنا با توجه به بیشترین میزان کاربرد آن، شامل کاشی‌کاری معقلی، کاشی‌کاری هفت‌رنگ، ازاره‌سازی، کاربندی و کتیبه‌نویسی است. کاشی معرق در قسمت لچکی ایوانچه‌ها، سقف و محراب شبستان جنوبی، پشت بغل‌های ایوانچه‌ها و ورودی‌های شبستان شمالی مشاهده می‌شود. ازاره‌های موجود در اطراف ورودی حجره‌ها، محراب و ازاره‌های داخل شبستان شمالی نیز درخور توجه است. کاشی‌های هفت‌رنگ نیز در تزیینات محراب، ازاره‌ها و کتیبه‌های شبستان جنوب، لچکی‌های ایوان شمالی و جنوبی، لچکی‌های سایر ورودی‌های شبستان جنوبی، اطراف ورودی حجره‌ها و پشت بغل‌های رواق‌ها دیده می‌شود. رنگ، شکل و فضای تزیینات و نقوش در مسجد- مدرسه سپهسالار قدیم دارای ویژگی‌های خاص خود است؛ از جمله:

۱. استفاده از اشکال و عناصر طبیعی مانند گل‌ها به شکل طبیعت‌گرایانه؛

۲. اهمیت به رنگ بیش از شکل و تنوع بیش‌ازاندازه در رنگ؛

۳. غلبه داشتن رنگ‌های زرد، لاجوردی، سیاه، آبی فیروزه‌ای و سفید؛

۴. ازدحام بیش از حد نقوش و عناصر در قاب‌های تزیینی؛

۵. قرینه‌سازی در تزیینات برای ایجاد تعادل؛

۶. برخورد دوگانه با شکل و مفهوم و همچنین استفاده نکردن از آرایه‌ها و ویژگی‌های تزیینی در خطوط کوفی بنایی.

پی‌نوشت‌ها

۱. مدارس موجود دوره قاجار در شهر تهران عبارت‌اند از: مدرسه صدر، مدرسه خان‌مروی، مدرسه حکیم‌باشی (آقامحمود)، مدرسه حاج رجبعلی، مدرسه عبدالله‌خان، مدرسه شیخ عبدالحسین، مدرسه

- سپهسالار قدیم، مدرسه حاج قنبرعلی خان، مدرسه معیرالممالک، مدرسه خازن‌الملک، مدرسه سپهسالار جدید، مدرسه کاظمیه، مدرسه معمارباشی، مدرسه حاج ابوالفتح، مدرسه مجدالدوله، مدرسه اقصی، مدرسه فیلسوف‌الدوله و مدرسه محمودیه (اکبری، ۱۳۸۸: ۲۴۸-۲۵۱).
۲. مدارس ایلچی کبیر (نوربخش، ۱۳۸۱: ۲/ ۱۱۷۴؛ مصطفوی، ۱۳۶۱: ۸۲؛ سلطان‌زاده، ۱۳۶۴: ۳۱۱؛ شهیدی مازندرانی، ۱۳۸۳: ۳۶۵؛ بیگی، ۱۳۶۶: ۱۹۴؛ اعتمادالسلطنه، بی تا: ۸۴)، عبدالله‌خان (نجمی، ۱۳۶۸: ۱۳۷؛ بیگی، ۱۳۶۶: ۱۹۴؛ معتمدی، ۱۳۸۱: ۶۷، بلاغی، ۱۳۵۰: ۱/ ۱۸۲؛ نوربخش، ۱۳۸۱: ۲/ ۱۱۸۱)، شیخ عبدالحسین (مشکوتی، ۱۳۴۹: ۲۰۹؛ اعتمادالسلطنه، بی تا: ۸۴؛ مصطفوی، ۱۳۶۱: ۹۶-۹۷)، میرزاعیسی وزیر (نوربخش، ۱۳۸۱: ۲/ ۱۱۹۵؛ بلاغی، ۱۳۵۰: ۱/ ۱۸۲؛ نوربخش، ۱۳۸۱: ۲/ ۱۱۸۱)، اعتمادالسلطنه، بی تا: ۸۷)، معیرالممالک (سلطان‌زاده، ۱۳۷۸: ۵۸؛ اعتمادالسلطنه، بی تا: ۸۴؛ حاجی قاسم، ۱۳۷۷: ۳/ ۱۰۴)، خازن‌الملک و سپهسالار جدید (سحاب، ۱۳۲۹: ۳۶؛ بهزادفر، ۱۳۸۶: ۱۸۳)، شاهزاده خانم (شهیدی مازندرانی، ۱۳۸۳: ۳۶۶؛ بیگی، ۱۳۶۶: ۱۹۴؛ نجمی، ۱۳۶۸: ۱۳۷)، کاظمیه (سدیدالسلطنه، ۱۳۶۲: ۱۴۷؛ اعتمادالسلطنه، بی تا: ۸۷)، سراج‌الملک (بامداد، ۱۳۴۷: ۲/ ۲۸)، معمارباشی (اعتمادالسلطنه، بی تا: ۸۴)، حاج ابوالفتح (بیگی، ۱۳۶۶: ۱۹۴؛ شهیدی مازندرانی، ۱۳۸۳: ۳۶۵؛ نجمی، ۱۳۶۸: ۱۳۳؛ نوربخش، ۱۳۸۱: ۲/ ۱۱۷۷)، مجدالدوله (معتمدی، ۱۳۸۱: ۶۶، منیریه/ سید ناصرالدین (بلاغی، ۱۳۸۶: ۷۵)، فرخ‌خان امین‌الدوله (اعتمادالسلطنه، بی تا: ۸۷)، دانگی (نجمی، ۱۳۶۸: ۱۳۷؛ بیگی، ۱۳۶۶: ۱۹۴)، میرزا عبدالکریم (شهیدی مازندرانی، ۱۳۸۳: ۳۶۶؛ بلاغی، ۱۳۸۶: ۷۴)، نیکی (اعتمادالسلطنه، بی تا: ۱۵۹)، آقا رضاخان اقبال‌السلطنه (اعتمادالسلطنه، بی تا: ۸۴)، میرزا زکی (معتمدی، ۱۳۸۱: ۴۶۲؛ دوروش‌شوار، ۱۳۷۸: ۱۰۳؛ سعدوندیان و اتحادیه، ۱۳۶۸: ۴۷۵).
۳. میرزا محمدخان قاجار دولو کشیکچی‌باشی، پسر دوم امیرخان سردار و خالوزاده عباس میرزا نایب‌السلطنه بود. معروف است که میرزا محمدخان سپهسالار چندان معلوماتی نداشت و از قجرهای درباری بود و پسرانش داماد شاه بودند. او مردی دیندار، منظم، جدی و خطش بسیار بد و ناخوانا بود (بامداد، ۱۳۴۷: ۳/ ۲۲۸-۲۳۲). مرگ ناگهانی میرزا محمدخان سپهسالار در ۱۷ صفر ۱۲۸۴ ق است (سعادت نوری، ۱۳۶۴: ۲۶۶).
۴. مسجد- مدرسه‌های سپهسالار قدیم، سپهسالار جدید، معیرالممالک و فیلسوف‌الدوله.
۵. مدرس، فضای درس مدرسه است (پیرنیا، ۱۳۸۶: ۹۳).
۶. حجره ضلع جنوبی جبهه غربی دارای ابعاد کوچک‌تری به عرض ۳ متر و طول ۲ متر است.
۷. مسجد- مدرسه حاج قنبر علی‌خان در خیابان شهید مصطفی خمینی، کوچه شهید علی مرادی قرار گرفته و از آثار شاخص دوره ناصرالدین شاه است.

منابع

- اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان. (بی تا). *المآثر و الآثار*. تهران: کتابخانه سنایی.
- _____ (۱۳۵۷). *صدرالتواریخ*. به کوشش محمد مشیری. ج ۲. تهران: روزبهان.
- اکبری، زینب. (۱۳۸۸). *بررسی تطبیقی معماری مدارس علوم دینی قاجار شهر تهران و قزوین از دیدگاه باستان‌شناسی*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد باستان‌شناسی. تهران: دانشکده علوم انسانی دانشگاه تربیت مدرس.
- بامداد، مهدی. (۱۳۴۷). *تاریخ رجال ایران (قرون ۱۲-۱۳-۱۴)*. ج ۲. تهران: زوار.
- بلاغی، عبدالحجه. (۱۳۵۰). *تاریخ تهران: قسمت مرکزی و مضافات*. ج ۲. قم: اداره آموزش و پرورش قم.
- _____ (۱۳۸۶). *گزیده تاریخ تهران*. تهران: مازیار.
- بهزادفر، مصطفی. (۱۳۸۶). *هویت شهر: نگاهی به هویت شهر تهران*. تهران: مرکز مطالعات فرهنگی شهر تهران.
- بیگی، محمدحسن. (۱۳۶۶). *تهران قدیم*. تهران: ققنوس.
- پیرنیا، محمدکریم. (۱۳۸۶). *آشنایی با معماری اسلامی ایران*. ج ۱۱. تهران: سروش.
- حاجی قاسم، کامبیز. (۱۳۷۷). *فرهنگ آثار معماری اسلامی ایران*. دفتر سوم: بناهای مذهبی تهران. تهران: مرکز اسناد و تحقیقات دانشکده معماری و شهرسازی.
- دوروششوار، ژولین. (۱۳۷۸). *خاطرات سفر ایران*. ترجمه مهراں توکلی. تهران: نشر نی.
- سحاب، ابوالقاسم. (۱۳۲۹). *تاریخ مدرسه عالی سپهسالار*. تهران: [بی‌نا].
- سدیدالسلطنه، محمدعلی خان. (۱۳۶۲). *سفرنامه سدیدالسلطنه: التذقیق فی سیر الطریق*. به کوشش احمد اقتداری. تهران: بهنشر.
- سعادت نوری، حسین. (۱۳۶۴). *رجال دوره قاجار*. تهران: وحید.
- سعدوندیان، سیروس و منصوره اتحادیه. (۱۳۶۸). *آمار دارالخلافه تهران: اسنادی از تاریخ اجتماعی تهران در عصر قاجار*. تهران: تاریخ ایران.

دانشنامه علوم اجتماعی _____ دوره سوم، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۳۹۰

- سلطانزاده، حسین. (۱۳۶۴). *تاریخ مدارس ایران: از عهد باستان تا تأسیس دارالفنون*. تهران: آگاه.
- _____ (۱۳۷۲). *فضاهای ورودی در معماری سنتی ایران*. تهران: شهرداری تهران، معاونت امور اجتماعی و فرهنگی.
- _____ (۱۳۷۸). «مسجد- مدرسه‌های تهران». *وقف میراث جاویدان*. س ۷. ش ۲۸. صص ۵۳-۶۴.
- _____ (۱۳۸۶). *مدارس، معماری ایران دوره اسلامی*. گردآورنده محمد یوسف کیانی. چ ۵. تهران: سمت.
- شهیدی مازندرانی، حسین. (۱۳۸۳). *سرگذشت تهران*. تهران: دنیا.
- گلمبک، لیزا و دونالد ویلبر. (۱۳۷۴). *معماری تیموری در ایران و توران*. ترجمه کرامت‌الله افسر و محمد یوسف کیانی. تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
- مشکوتی، نصرت‌الله. (۱۳۴۹). *فهرست بناهای تاریخی و اماکن باستانی ایران*. تهران: چاپخانه وزارت فرهنگ و هنر.
- مصطفوی کاشانی، محمدتقی. (۱۳۶۱). *آثار تاریخی طهران (اماکن متبرکه)*. تصحیح میرهاشم محدث. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- معتمدی، محسن. (۱۳۸۱). *جغرافیای تاریخی تهران*. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- نجمی، ناصر. (۱۳۶۸). *تهران در یکصد سال پیش*. تهران: ارغوان.
- نوربخش، مسعود. (۱۳۸۱). *تهران به روایت تاریخ*. ج ۲. تهران: نشر علم.